

DSBcB031 – 7. hodina – Gnosticismus. Problematika vztahů mezi křesťany a polyteisty v římské říši I (do roku 313)

Křesťanství vzniklo v první pol. 1. stol. n. l. v římské provincii Judea původně jako židovská sekta, která věřila, že přišel Mesiáš v osobě Ježíše Krista („*termín „Mesiáš“ je přeložen do řečtiny, Christos, a posléze se stává vlastním jménem: Ježíš Kristus.*“ / Eliade, 1996, 306). Hlavním bodem křesťanství je víra ve zmrtvýchvstání Ježíše, který zemřel, aby vykoupil lidské hříchy a který zvěstoval příchod božího království. Důležité pro rané úspěchy šíření této víry byly postavy jeho apoštolů, z nichž ten nejvýznamnější byl Pavel z Tarsu. Kristovi apoštolové byli první šířitelé křesťanské víry a během docela krátké doby se jim podařilo rozšířit novou víru po různých místech Středomoří.

Spolu s křesťanstvím vznikala i křesťanská gnoze (od řec. *gnósis* – poznání) a různá gnostická hnutí uvnitř rozvíjející se církve. Od určité doby byla gnoze zahrnuta mezi heretická učení.

Počínaje touto hodinou se seznámíme s problematikou vztahu mezi křesťany a vyznavači všech možných náboženských kultů, které existovaly v římské říši. Tento vztah byl problematický pro všechny strany.

Gnosticizmus

Křesťanská gnóze byla duchovním proudem křesťanství, které kladlo na první místo ne víru, ale duchovní poznání. Mělo se jednat o tajné nauky, které měl vzkříšený Kristus předat ústně svým apoštolům, a které se předávalo pouze ústní tradicí jen úzkému kruhu zasvěcených.

Mircea Eliade uvádí tři stupně zasvěcení, která se rozlišují u gnosticizmu od počátků církve: „začátečníci“, „pokročilí“ a „dokonalí“. Tito zasvěcenci měli podle Órigena uchovávat v tajnosti vysvětlení, která Ježíš podával k většině podoběnství.

Určitého poznání se dostávalo všem zasvěceným – symbolika křtu, kříže, eucharistie, archandělů a interpretace apokalypsy. Eliade se domnívá, že dokonalým mohlo být předáváno tajemství mystérií Kristova sestupu a výstupu přes sedm sfér obývaných anděly a tajemství týkající se mystické cesty duše po smrti.

V gnosticizmu se mísí prvky židovské a křesťanské s prvky východními (Egypt, Írán, Mezopotámie) a s vlivy řecké filozofie.

Církev se obávala, že gnostikové, kteří by se odvolávali na tajná učení, by mohli v církvi zavádět nauky a praktiky proti mravnímu základu evangelia. Obávala se herezí, které mohly pronikat do těchto tajných učeních.

Gnosticismus

Gnosticismus zažíval největší rozkvět ve 2. století, později začal pod vlivem pronásledování ze strany církve (jako hereze) slábnout a upadat, nicméně se měl uchovat jako jistý spodní proud západní kultury, aby se znovu vynořil v době renesance.

Vztahy křesťanství a pohanství - Periodizace

Různé fáze vývoje vztahů mezi křesťanstvím a pohanstvím se dá rozdělit:

Pronásledování křesťanů (64 – 313):

- Neronovo pronásledování (64)
- Deciovo pronásledování (250/1)
- Valeriánovo pronásledování (257 - 260)
- Diokleciánovo pronásledování (303 – 313)

Zrovnoprávnění křesťanů a pohanů (311 – Galeriov tolerantní edikt; 313 – Milánský edikt císařů Constantina a Licinia)

Nikájský koncil (325)

Julianus Apostata a jeho náboženské reformy (360 – 363)

Theodosius I. a jeho edikty proti pohanům (379 – 395)

Počátky křesťanství – prameny, testimonium Flavianum

Co se týče počátků křesťanství, je problém s nedostatkem jiných než křesťanských pramenů. Z prvního stol. n. l. máme pouze dvě zmínky o Kristovi u Josefa Flavia (*AJ* 18. 3. 3.), jejichž věrohodnost je, v případě první zmínky, mezi současnými vědci sporná. Jedná se o tzv. ***Testimonium Flavianum*** (Flaviovo svědectví): Je hlavním předmětem sporů kvůli poznámce o zmrtvýchvstání Krista a četných zázraků, které provedl. Předpokládá se pozdější křesťanský zásah do textu.

„Josephus the Jewish historian in his Jewish Antiquities (written in the 90s) refers to Jesus twice. The first passage has clearly been subject to Christian redaction, but there is a broad consensus that Josephus wrote something like the following: „At this time there appeared Jesus, a wise man. For he was a doer of startling deeds, a teacher of people who received the truth with pleasure. And he gained a following both among many Jews and among many of Greek origin. And when Pilate, because of an accusation made by the leading men among us, condemned him to the cross, those who had loved him previously did not cease to do so. And up until this very day the tribe of Christians (named after him) has not died out.“ The second passage is briefer and presumably alludes back to the earlier passage. It is an account of the summary execution of James (in 62 CE), who is described as 'the brother of Jesus who is called Messiah' (Ant. 20.200) Few have doubted that it came from Josephus' pen.“

(Dunn, J. D. G. (2003). *The Jesus Remembered*. Grand Rapids, Michigan / Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company. str. 141).

Počátky křesťanství – prameny o 1. stol. z počátku 2. stol.

Z počátku 2. stol., co se týče data napsání textu, máme první římské zmínky o křesťanech u **Suetonia**, ten uvádí zmínku o vyhnání Židů z Říma za vlády císaře Claudia v roce 49 n. l. kvůli podněcování nepokojů ve jménu Krista.

Suet. Claud. 25: „Iudaeos impulsore Chresto assidue tumultuantis Roma expulit.“

„Židy vypudil z Říma, protože tam z podněcování Chréstova vytrvale tropili nepokoje.“ (překlad B. Ryba)

Další zmínky se nám zachovaly v Letopisech **Publia Cornelia Tacita** (Tac. Ann. 15, 44) a v listu Plinia mladšího císaři Trajánovi. Všichni tito autoři žili v podobné době – mezi lety 55 – 125 n. l. Tacitus píše své spisy v prvních dvou desetiletích 2. stol. n. l. Popisuje první pronásledování křesťanů za vlády císaře Nerona po velkém požáru Říma r. 64 n. l. a zmiňuje se i o Kristu jako původci jména křesťanů, který byl popraven za správcovství Pontia Pilata. Tacitus popisuje, že toto první pronásledování křesťanů bylo zapříčiněno politickým rozhodnutím císaře Nerona, který se snažil využitím křesťanů jako obětních beránků vyvrátit názor lidu, že požár Říma byl založen na jeho příkaz. Z úryvku lze vyčíst názor Římanů na křesťany – Tacitus označuje křesťanství za pověru (*superstitio*), shodně s Pliniem mladším v jeho dopise císaři Trajánovi. Dále Tacitus popisuje, že Římané křesťany nesnášeli pro jejich „neřestný život“ (*per flagitia invisos*). Není uvedeno, jaké neřesti páchali.

Tacitus, *Ann.* 15, 44 - (překlad A. Mynařík & A. Hartmann)

„Ale ani lidskou pomocí, ani štědrými císařovými dary ani usmiřováním bohů se nedala zahladit zlá pověst, že požár byl založen na rozkaz. Aby tedy potlačil tu pověst, nastrčil Nero jako viníky a potrestal nejvybranějšími tresty ty, jež lid pro neřestný život nenáviděl a nazýval Chrestiani. Původce toho jména Kristus byl za vlády Tiberiovy prokurátorem Pontiem Pilatem popraven. Tato zhoubná pověra byla sice prozatím utlumena, ale znova propukla nejen v Judej, kolébce toho zla, nýbrž i v Římě, kde se všechny ohavnosti nebo hanebnosti soustřeďují a nalézají hojně ctitelů. Byli tedy pochyťáni nejdříve ti, kteří se přiznávali, později však na jejich udání bylo jich převeliké množství usvědčeno, ne tak ze zločinu žhářství, jako spíše z nenávisti k lidskému pokolení. A ještě když umírali, tropili si z nich posměch tak, že jsouce pokryti kožemi divokých zvířat, byli rváni od psů a tak hynuli, nebo byli přibiti na kříže nebo určeni plamenům, a když se setmělo, pálení k nočnímu osvětlení. Nero propůjčil k tomuto divadlu své sady a pořádal hry v cirku, při nichž se v obleku vozataje míchal mezi lid nebo stál na voze. Proto třebaže šlo o viníky, zasluhující nejhorších trestů, vzmáhala se útrpnost s nimi, protože byli utráceni ne ve veřejném zájmu, nýbrž pro ukrutnost jediného člověka.“

Henryk Siemiradzki, Neronovy pochodně (1877)

Počátky křesťanství – římské prameny z počátku 2. stol.

Jako další zdroj informací ohledně římského pohledu na křesťany nám poskytuje dopis Plinia mladšího císaři Trajánovi zmíněný v poznámce výše. Plinius, toho času správce v Bithýnii (110 - 113), píše dopis císaři Trajánovi s prosbou o radu ohledně správného postupu v souzení křesťanů. Nemusel totiž řešit soudní spory s křesťany, dokud se nestal správcem provincie, protože do té doby to nebylo v jeho kompetenci. V dopise popisuje celý svůj postup i s výsledky a s poznámkou v závěru, že vyšetřování odložil a obrací se s prosbou o radu k císaři. Z Pliniova dopisu vyplývá, že se snažil vyšetřovat svědomitě, ačkoliv si nebyl jistý, jak má co posuzovat a trestat. Podezřelé vyslychal a ptal se jich, zda jsou křesťany, pokud souhlasili třikrát i pod hrozbou trestu smrti, dal je popravit. Pokud popřeli, že jsou křesťany a obětovali podle formule, kterou předříkával, bohům a obrazu císaře, byli propuštěni. Někteří přiznali, že kdysi byli křesťany a popsali, jak probíhala setkání raných křesťanů.

C. Plinius Minor, *Ep.* 10.96

„C. Plinius císaři Traianovi.

Jest mou zásadou, pane, ve všech nesnázích se obracet k Tobě; kdo by mně také mohl být lepším vůdcem v mých pochybnostech nebo lepším učitelem v mé nezkušenosti?

Soudnímu řízení s křesťany nebyl jsem přítomen nikdy; proto nevím, do jaké míry se co trestá nebo vyšetřuje. Také jsem byl nemálo na rozpacích v tom, zdali se má činit nějaký rozdíl podle věku osob, či zda lidé docela mladí nemají býti nijak rozlišováni od dospělejších; dále v tom, zdali se má těm, kdož jeví lítost, odpustit, či nemá-li tomu, kdo křesťanem kdysi byl, prospět okolnost, že už jím není; konečně jsem byl na rozpacích i v tom, zdali má být stíháno trestem už pouhé jméno „křesťan“, i když nemá v zápětí žádných neplech, či teprve neplechy s tímto jménem souvislé.

*Prozatím jsem si vedl k těm, kdož byli u mne udáváni z křesťanství, takto: **Tázel jsem se jich, jsou-li křesťané. Když to doznávali, tázel jsem se jich, pohroziv jim trestem smrti, po druhé a po třetí; jestliže na své výpovědi trvali, pak jsem je dával popravit; byl jsem totiž přesvědčen, že nehledě k tomu, co prohlašovali, musí být ztrestána aspoň jejich zarputilost a neoblomná tvrdošíjnost. Některé jiné podobně pobloudilé, poněvadž to byli občané římské, dával jsem poznamenat, aby pak byli dopraveni do Říma. Protože pak soudním vyšetřováním, jak tomu bývá, provinění žalovaných rozrůstalo, brzy se nám naskytly rozmanité případy.***

C. Plinius Minor, *Ep.* 10.96

Tak na příklad nás došlo anonymní udání na mnoho lidí, uvedených jménem, ale jmenovaní tvrdili, že křesťany nejsou a nikdy nebyli; i uznal jsem za vhodné je propustit, tím spíše, že podle formule mnou předříkávané vzývali naše božstva, že Tvému obrazu, který jsem dal za tím účelem přinést zároveň s obrazy našich bohů, obětovali kadidlo a víno a mimoto že zlořečili Kristu: opravdoví totiž křesťané prý se nedají živou mocí pohnout k ničemu takovému. Jiní opět, v anonymním udání jmenovaní, doznali, že křesťany jsou, ale potom to zas popřeli: byli prý sice, ale přestali být – někteří před třemi lety, jiní před více než třemi, ba leckteří i před dvaceti. Také tito všichni jednak se klaněli obrazu Tvému i obrazům božstev a jednak zlořečili Kristu.

Mne pak ujišťovali, že celým jejich proviněním či spíše poblouzením bylo jenom to, že prý se určitého dne před úsvitem vespolek scházeli, že spolu zpívali střídavou píseň k božské poctě Kristově a že se zavazovali přísahou, ale nikoli k zločinu, nýbrž za tím účelem, že se nebudou dopouštět krádeže, loupeže ani cizoložství, že nebudou rušit daného slova a že nebudou upírat majetku jim svěřeného, bude-li na nich požadován; na to prý se po každé rozcházel a scházeli se zase až k jídlu, docela však obyčejnému a nevinnému, ale potom prý i toho zanechali, jakmile jsem z Tvého příkazu výslovně zakázal veškeré spolkaření. Tím tedy spíše jsem uznal za nutné dopátrat se pravdy ještě také mučením z úst dvou služebných, kterým říkali „diakonky“; ale nepřišel jsem na kloub ničemu jinému než nesmyslné, přepjaté pověře.

C. Plinius Minor, *Ep.* 10.96, 97

*A proto jsem vyšetřování odložil a obracím se o radu k Tobě; neboť věc je zajisté hodna Tvého uvážení už pro povážlivý počet lidí takto ohrožených: vždyť spousta lidí všeho věku, všech vrstev a obojího pohlaví jest uváděna v nebezpečí a ještě dlouho bude. **Nákaza této pověry nezachvátila jen města, nýbrž také vesnice a venkov; ale snad se jí přece podaří zastavit a zdolat.** Aspoň je dostatek známo, že se naše chrámy, bezmála již liduprázdné, začaly zase plnit, že se v nich po dlouhé přestávce konají obvyklé oběti a že se tu a tam zase prodává maso obětních zvířat, které už takřka nikdo nekupoval. Z toho všeho lze se domyslit, jak mnoho lidí by se dalo napravit, když by se jim poskytla možnost lítosti.“*

C. Plinius Minor, *Ep.* 10.97:

„Traianus Plinioví.

Můj Sekunde! Způsob, kterým jsi postupoval ve vyšetřování lidí, kteří byli u Tebe žalováni z účasti na křesťanství, jest náležitý: nedá se zde totiž stanovit žádné obecné pravidlo, závazné jaksi pro všechny případy. Pátrat se po nich nesmí; ale jsou-li žalováni a také usvědčeni, pak musí býti trestáni: ovšemže tomu, kdo prohlásí, že není křesťan, a osvědčí to také skutkem, t. j. vzýváním božstev našich, má se dostat za tuto lítost odpuštění, i kdyby byl v minulosti podezřelý. Naproti tomu k udáním anonymním se nesmí brát zřetel vůbec nikdy; neboť jednak by se tím dával prašpatný příklad a jednak by to bylo nedůstojné našeho století.“

(překlad R. Kuthan; převzato z *Gaius Plinius: Dopisy*. Praha, 1942.)

Počátky křesťanství

Z pohledu Římanů bylo hlavním problémem to, že křesťané, věřící pouze ve svého Boha, se nepodíleli na obřadech veřejného kultu římské říše, především však na obětování za blaho císaře v rámci císařského kultu (odmítali uznat císaři božské pocty), což mohlo být vnímáno jako zločin *crimen laesae maiestatis* neboli zločin urážky (císařského) majestátu, který se vesměs rovnal vlastizradě a byl obvykle trestán smrtí.

Mircea Eliade uvádí, že pravým důvodem pronásledování křesťanů v prvních staletích bylo to, že vyznávali nepovolenou víru (*religio illicita*). Pokud tedy při Pliniově výslechu obvinění provedli oběti římským bohům a podobizně císaře a k tomu ještě zlořečili Kristu, byli propuštěni.

Ve druhém století se začíná formovat křesťanská teologie a vyvíjí se organizační struktura církve. První křesťanští literární autoři, apologeti, ve svých spisech brání křesťanství proti pohanům. Rozvíjí se věrouka a mimojiné vznikají i první „heretické“ nauky (nauky odmítnuté církví nebo se přímo odklánějící od oficiálního stanoviska církve).

2. století - Apologeti

V průběhu 2. století se křesťanství šíří napříč římskou říší. Nedochází k žádnému velkému pronásledování křesťanů ve stylu Neronova pronásledování, nicméně se u správců provincií a různých soudních dvorů běžně konají soudní spory s křesťany, jak popisuje Plinius Mladší. Jak se dalo vyčíst u Plinia, nebyl si sám jistý jak má vlastně postupovat a co má jak trestat.

O něco později začíná období raných křesťanských autorů, apologetů, kteří psali spisy bránící křesťanství, přibližující křesťanství antickým vzdělancům a snažící se dosáhnout zmírnění pronásledování (žalob a soudních sporů pouze pro víru v Krista ne pro skutečné zločiny).

První křesťanští lit. autoři – apologeti - Justinus

Prvním křesťanským apologetou byl řecky píšící sv. **Justinus** zvaný **Mučedník** (100 - cca 165), který napsal především dvě apologie, texty adresované císaři Antoninu Piovi, jeho synům Marku Aureliovi a Luciu Verovi a římskému senátu. V těchto textech brání pronásledované křesťanství, vyvrací obvinění z ateismu a různá další obvinění a žádá, aby samozřejmě byly případné zločiny jednotlivců posuzovány a trestány, ale aby nebyli kolektivně pronásledováni jen proto, že jsou křesťané. Dále argumentuje srozumitelným způsobem i za pomoci citátů antických autorit a řeckých filozofů, že je křesťanství lepší vírou.

Justin pocházel z města Flavia Neapolis v Samaře a ke konci života působil jako křesťanský filozof v Římě, kde založil svou vlastní školu. V době městského prefekta Rustica byla jeho škola zavřena, on sám se šesti žáky byl zatčen a nakonec byl popraven setnutím.

Z jeho děl se zachovaly První Apologie, Druhá Apologie a Dialog s židem Tryfónem.

První křesťanští lit. autoři – apologeti - Tatianus

Z řecky píšících autorů na Justina navázal jeho žák **Tatianus** (cca 120 – 180) původem ze Sýrie. Podobně jako Justinus i Tatianus si založil v Římě vlastní filozofickou školu.

Napsal ***Oratio ad Graecos*** (Řeč k Řekům), kde odsuzoval pohanství a chválil křesťanství a jeho starobylé starozákonní kořeny.

Jeho další dílo, *Diatessaron*, bylo sloučením 4 novozákonních evangelií do jediného celku a sloužilo v Sýrii až do 5. století.

První křesťanští lit. autoři – apologeti - Tertullianus

Z latinsky píšících apologetů následovali tři autoři teologické prózy původem z Afriky. Prvním z nich byl Quintus Septimius Florens **Tertullianus** (cca 160 – 220+) původem z Kartága. Tertullianus se stavěl nepřátelsky k antické kultuře, ve svých spisech odmítá antickou mytologii a římské náboženství, útočí na některé stránky pohanského způsobu života (divadlo, odívání, sexuální morálka). Byl nejznámějším představitelem hnutí zvaného montanismus (podle zakladatele Montana, který sám sebe označoval za nového proroka), které bylo později prohlášeno za heretické.

Celkem se dochovalo 31 spisů. Z apologetických spisů jsou to např.

Ad nationes (k národům) – apologetický spis o dvou knihách

Apologeticum – apologetický spis adresovaný správcům provincií římské říše, žádá v něm o ukončení pronásledování a náboženskou toleranci vůči křesťanům.

„Čím víc nás kosíte, tím víc se rozrůstáme, neboť krev jest semenem křesťanů!“

(Plures efficimur, quoties metimur a vobis, semen est sanguis christianorum. Ap. 50).

Kromě apologetických psal i spisy dogmatické, polemické, praktické a asketické.

První křesťanští lit. autoři – apologeti – Minucius Felix a Cyprianus

Dalším africkým apologetou byl Marcus **Minucius Felix**, který žil na přelomu 2. a 3. století. Na rozdíl od Tertulliana se hlásí k tradici antické kultury, má kladný vztah především k Ciceronovi, podle jehož vzoru sepsal svůj jediný dochovaný spis, dialog **Octavius**. Tímto spisem se snažil získat pro křesťanství vzdělané Římany.

Třetím africkým autorem byl kartaginský biskup Thascius Caecilius **Cyprianus**, který zemřel mučednickou smrtí 14. září 258, kdy padl za oběť Valerianovu pronásledování křesťanů. Dobu Deciova pronásledování křesťanů strávil v dobrovolném vyhnanství.

Psal zčásti apologeticky, zčásti pastoračně, vystupoval proti pohanským náboženským představám i proti prvním raným křesťanským herezím. Pokusil se o formulaci některých dogmat a o vymezení pojmu církve. Z jeho dochovaných děl zmíníme:

Ad Donatum – monolog k příteli Donatovi, kde popisuje svou konverzi, korupci římského státu a kritizuje gladiátorské hry.

De Lapsis – (*O odpadlících*) Jeho příspěvek ke sporu o odpadlících.

Ad Demetrianum – apologetický spis, kterým reagoval na obvinění, která vznášel proti křesťanům jistý Demetrios, který je vinil z pohrom, které postihly jeho obec.

První křesťanští lit. autoři – apologeti – Commodianus

Ve třetím století působil také křesťanský apologetický básník Commodianus, o jehož životě toho není moc známo. Sám o sobě píše, že ke křesťanství přišel až v pokročilejším věku. Zachovaly se dvě sbírky jeho poezie: *Instructiones* a ***Carmen apologeticum***.

Obě sbírky jsou apologetické a obsahují polemiku s římskými náboženskými představami. Jeho básně již jeví známky přechodu od metrické poezie k přízvučné. Ve sbírce *Instructiones* použil u drtivé většiny básní akrostich, počáteční písmena každého verše tvořila dohromady název básně.

4 IUPPITER

Iuppiter hic natus in insula Creta Saturno

Ut fuit adultus, patrem de regno priuauit.

Proinde nobilium uxores sororesque delusit.

Praeterea scepra fecerat faber ille Piragmon.

Initium caelum, terram Deus et mare fecit;

Terribilis autem iste medio tempore natus

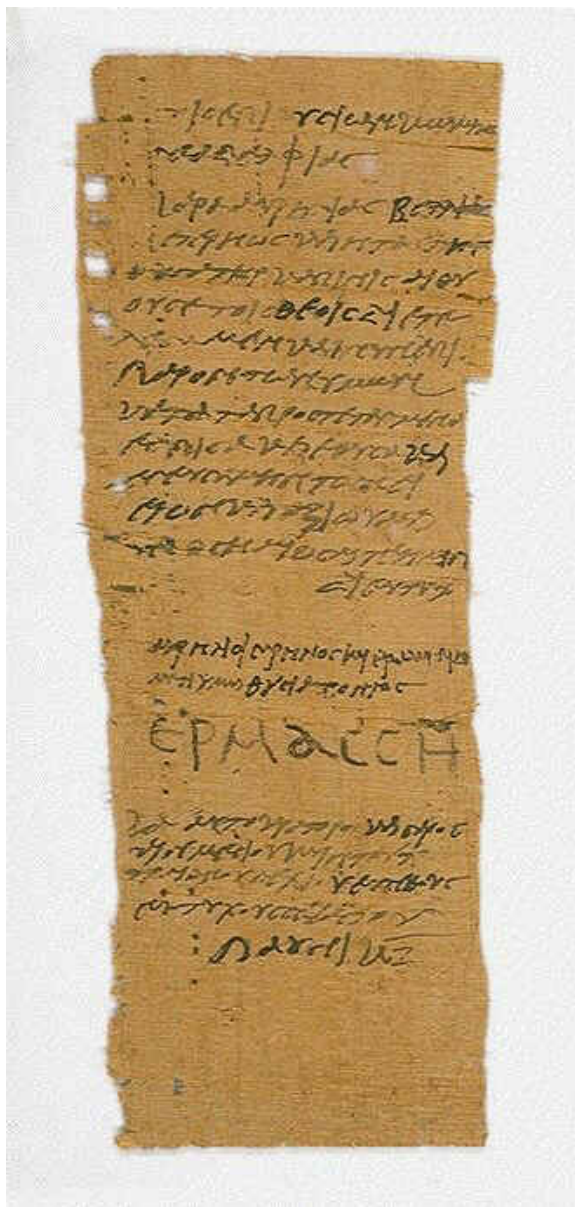
Ex antro processit iuuenis furtimque nutritus.

Respice querellas: Alter est Deus, non louis ille.

3. století – Deciovo pronásledování (250/1)

V polovině třetího století dochází ke dvěma velkým pronásledováním křesťanů. První z těchto pronásledování proběhlo za vlády císaře Decia (249 – 251). Snažil se o obnovu tradičních římských hodnot a zbožnosti. Na začátku roku 250 vydal edikt (jeho text se nedochoval), který nařizoval, aby se po celé říši konaly povinně oběti bohům. Existují pochybnosti, zda bylo Deciovým záměrem pronásledovat tímto způsobem křesťany. Spíše se mohlo jednat o pokus sjednotit říši projevem věrnosti. Z tohoto ediktu byli vyňati židé, nicméně všichni ostatní občané měli povinnost vykonat oběť bohům a pálit kadidlo za blaho císaře – vše v přítomnosti římského magistráta. Po vykonání oběti bylo vydáno potvrzení o oběti, tzv. *libellus*, který byl potvrzen přítomným úředníkem a dalším svědkem. Několik těchto potvrzení se dodnes zachovalo, většinou z Egypta.

3. století – Deciovo pronásledování - libellus

Na tomto dochovaném potvrzení stojí:

„Těm zodpovědným za oběti ve vesnici Theadelfii, od Aurelie Bellias, dcery Peteres, a její dcery Kapinis. Vždycky jsme byly stále v obětování bohům a i nyní, ve vaší přítomnosti, v souladu s ustanoveními, jsem provedla úlitby a obětovala a ochutnala oběti a žádám vás níže o potvrzení tohoto pro nás. Kéž se vám dobře daří.

(druhá osoba) My, Aurelius Serenus a Aurelius Hermas, jsme vás viděli obětovat.

(třetí osoba) Já, Hermas, potvrzuji.

První rok císaře Caesara Gaia Messia Quinta Traiana Decia Pia Felika Augusta, Pauni 27.“

3. století – Deciovo pronásledování (250/1)

Křesťané měli na výběr mezi svou vírou a svým životem. Není známo, jak přísně úřady kontrolovaly kdo obětoval a kdo ne, ale někteří významní křesťané byli v důsledku odmítnutí vykonání oběti usmrceni. Množství křesťanů odpadlo, jiní, jako např. apologeta a kartaginský biskup Cyprián, se ukrývali.

Tento edikt byl v platnosti po dobu 18 měsíců. Císař Decius padl roku 251 v Moesii v bitvě proti Gótům u Abrittu a stal se tak prvním římským císařem, který padl v bitvě. Důsledkem tohoto pronásledování byl spor uvnitř církve, jak se má církev zachovat k těm křesťanům, kteří odpadli od víry (lat. *Lapsi*). Církev nakonec tyto apostaty přijala zpět, nicméně vznikl heretický proud kolem kněze Novatiana (od toho nazývaný **Novacianismus**), který zastával přísný postoj ohledně návratu těchto odpadlíků do církve.

3. století – Valeriánovo pronásledování (257 - 260)

O několik let později, za vlády císaře Valeriána (253 - 260), došlo k dalšímu velkému pronásledování křesťanů, tentokrát záměrnému. Císař Valerianus strávil většinu své vlády vedením války proti Sassanovské Novoperské říši pod vládou Šápura I. Roku 257 poslal senátu první ze dvou dopisů nařizujících přísný postup proti křesťanům. V tomto prvním dopise nařídil křesťanskému kléru vykonat oběti římským bohům pod trestem vyhnanství a zakázal křesťanům konat shromáždění na hřbitovech. Následujícího roku v druhém dopise nařídil popravy biskupů a vysokých církevních hodnostářů, křesťanští senátoři a jezdcí měli být zbaveni svých funkcí, svého postavení a majetku a pokud nevykonali oběť bohům, byli také popraveni.

3. století – Valeriánovo pronásledování (257 - 260)

V tomto druhém dopise dále Valerianus stanovoval tresty pro matrony a pro členy císařského dvora a domácnosti. Mezi popravenými byl apologeta Cyprianus, papež Sixtus II. se svými diákony (mezi nimi byl i sv. Vavřinec).

Dochoval se zápis odsouzení Cypriana ze 14. září 258 v Kartágu:

Galerius Maximus: "Jsi Thascius Cyprianus?" Cyprianus: "Jsem." Galerius: "Nejsvětější Císaři ti přikázali podřídit se Římským rituálům." Cyprianus: "Odmítám." Galerius: "Dávej na sebe pozor." Cyprianus: "Dělej, co musíš; v případě tak jasném nemohu dbát na sebe." Galerius, poté, co se krátce poradil se svým soudním sborem, s velkým váháním vyslovil následující větu: "Dlouho jsi žil bezbožný život, a shromáždil dohromady množství lidí spojených v nezákonném spolku a vyznal sám sebe za otevřeného nepřítele bohů a náboženství Říma; a zbožní, nejsvětější a nejvznešenější císaři ... marně usilovali o tvé navrácení k souladu s jejich dodržováním náboženských zvyků; vzhledem k tomu, že jsi byl zadržen jako hlavní vůdce v těchto nechvalně známých zločinech, bude z tebe učiněn příklad těm, kteří se tak špatně s tebou spojili; vážnost práva bude potvrzena tvou krví." Poté přečetl rozsudek soudu z napsané voskové tabulky: "Je rozsudkem tohoto soudu, že Thascius Cyprianus bude popraven mečem." Cyprianus: "Díkybohu."

3. století – Valeriánovo pronásledování (257/8); Manicheismus

Roku 260 padl císař Valerianus v bitvě u Edessy do perského zajetí – stal se tak prvním římským císařem, který se stal válečným zajatcem. Dožil v perském zajetí. Jeho nástupcem byl jeho syn Gallienus, který ještě téhož roku ukončil pronásledování křesťanů a vydal edikt vyhlašující toleranci křesťanů.

Následovalo období relativního klidu až do doby, kdy se stal císařem Diocletianus, který zahájil četné reformy a celkovou reorganizaci římského státního zřízení. Ke konci 3. století došlo k pronásledování manichejců v římské i novoperské říši.

Manicheismus bylo náboženství založené perským prorokem, který se jmenoval **Mani** (žil přibližně 216 – 276; lat. Manichaeus nebo Manes). Jednalo se o náboženství spojující v sobě prvky zoroastrismu, judaismu, buddhismu, gnosticizmu a křesťanství. Bylo založeno na dualistické kosmologii popisující boj mezi dobrým, duchovním světem a zlým, materiálním světem. Toto náboženství se rychle šířilo po střední Asii až do římské říše na západě a do Číny na východě. Na západě bylo krátce rivalem křesťanství. Vrcholnou dobou manicheismu bylo 3. - 7. století, v Číně přežívalo pravděpodobně až do 14. století.

Přelom 3. a 4. století - Diocletianus

Mnoho manichejských textů se nedochovalo nebo se zachovalo jen neúplně či ve zlomcích. Na konci třetího století císař Diocletianus nařídil pronásledování křesťanů sloužících v římské armádě, také pronásledování a upálování Manichejců a pálení manichejských knih.

Roku 303 zahájil augustus Diocletianus na popud svého caesara Galeria tzv. Velké pronásledování křesťanů. Císařové Diocletianus, Maximianus, Galerius a Constantius vydali několik ediktů, kterými byla křesťanům odebrána práva a které přikazovaly křesťanům podřídit se římským tradičním náboženským praktikám. Bylo nařízeno ničení kostelů a pálení svatých knih. Všem obyvatelům říše bylo nařízeno konat oběti římským bohům. Ne všichni císaři však s touto politikou souhlasili, například Constantius na svých územích (Gálie a Británie) pronásledování mírnil. Roku 305 augustové Diocletianus a Maximianus odstoupili a caesarové Constantius a Galerius se stali augusty. Constantiův syn a nástupce Constantinus poté, co se stal caesarem, roku 306 znovu křesťany zrovnoprávnil a vrátil zabavené majetky.

Přelom 3. a 4. století – Milánský edikt (313)

Na východě Galerius ukončil pronásledování roku 311 tolerančním ediktem vydaným v Serdice (dnešní Sofia), ale pronásledování bylo obnoveno jeho nástupcem Maximinem. Galeriov edikt zajišťoval křesťanům náboženskou svobodu a křesťanství dostalo status *religio licita* neboli povoleného náboženství.

Roku 313 pronásledování křesťanů nadobro skončilo, když císařové Constantinus a Licinius podepsali a vydali Milánský edikt, kterým byla vyhlášena plná náboženská svoboda v římské říši a křesťanství tak bylo zrovnoprávněno se státním náboženstvím.

Církev nicméně byla rozdělena na ty, kteří se podřídili císařským rozhodnutím (*traditores*) a těm, kteří zůstali věrni křesťanství. Došlo i k několika schismatům, např. Donatistů v Kartágu. Místnímu správci během pronásledování stačilo, pokud křesťané odevzdali své knihy (odtud *traditores*, neboli *ti, kteří vydali*). Donatisté, následovníci berberského biskupa Donata Magna, zastávali, podobně jako novaciáni, pevný postoj vůči těm, kteří odevzdali svaté písmo. Nakonec se odštěpili od církve a jejich církev působila v Kartágu ještě v době sv. Augustina.